

КІЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ВАСИЛЕВСЬКА ТЕТЯНА ЕДУАРДІВНА

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК ДУХОВНО-МОРАЛЬНІСНИЙ ВИМІР
ОСОБИСТОСТІ**

Спеціальність 09.00.07.— Етика

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ 1996

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі
ського університету імені Тараса

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760715 (Q)

Науковий керівник

— ~~Сфименко Віталій Віталійович~~,
кандидат філософських наук, доцент.

Офіційні опоненти:

— Мокляк Микола Миколайович,
доктор філософських наук, професор

— Василенко Микита Кімович,
кандидат філософських наук, доцент

Провідна установа:

— Львівський державний університет
ім. І. Франка

Захист відбудеться «30» *СІЧНЯ* . . 1997 р. о 15 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.39. при Київському
університеті імені Тараса Шевченка (252017, Київ, вул. Володимирська,
60, ауд. *327* .).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського
університету імені Тараса Шевченка (Київ, вул. Володимирська-
ка, 58).

Автореферат розіслано «25» *ГРУДНЯ* . 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

Д. Ю. Кучерюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність дослідження. Сьогодні людство переживає ледве не найскладніший період свого розвитку. Досягнення науково-технічного прогресу та пов'язана з ними екологічна криза, накопичений в світі арсенал озброєння проблематизують можливість настання майбутнього. Загроза глобальних катастроф ставить під сумнів продовження життя на Землі.

На зламі 20-го та 21-го століть людство особливо гостро відчуває небезпеку "варварства буття" (Левінас Е.). Прихід технологічної ери повністю змінив уявлення людини про світ і своє місце у ньому. Попередня система цінностей втратила очевидність та привабливість. А ілюзія досягнення щастя через науково-технічну організацію життя привела до орієнтації на стандартну, стереотипну діяльність, що не потребує творчого підходу. З'являється новий тип виробника та споживача - "масова людина", - існування якої знаходить собі ідеологічне обґрунтування. Наслідком даних процесів стає втрата особою своєї неповторності, дегуманізація зовнішнього і внутрішнього життя. Надмірна регламентація діяльності, що поєднується з вірою у людську самодостатність та нівеляцією духовних цінностей, веде до різкого пониження моральних вимог, до певного духовного регресу. На фоні втрати значущості стримувальних факторів (релігії, традицій, громадської думки) стандартизація життя викликає на протилежному полюсі протест, який часто виявляється в декларації абсолютної свободи, вивільнення "природного" - інстинктів, імпульсів.

Усе це робить насущним питання про обґрунтування життєвих орієнтирів, критеріїв життєдіяльності індивіда. Вирішальну роль тут покликана зіграти етика, особливо у розробці теми, що звучить сьогодні всюди - теми особистої відповідальності людини за світ і за себе у цьому світі. Епоха "кінця трансцендентального алібі" (Махлін В.Л.) з особливою серйозністю ставить питання про персональну відповідальність кожної розумної істоти. Усвідомлення свого не-алібі у світі допомагає індивіду зберегти власне людське обличчя, не розчинитися у бутті, знайти своє покликання.

Розробка теми відповідальності є особливо актуальною

для нашої країни, де процеси перехідного періоду породжують масову безвідповідальність, апатію, сваволю. Практична актуалізація відповідальності потребує ретельного вивчення даного явища, шляхів його формування та функціонування. У суспільстві, де процвітали підконтрольність, монополія на істину, групова безвідповідальність і псевдоактивність, особливо важливою стає проблема вироблення особистісної відповідальності, яка базується на вільному волевиявленні персони.

Нагальність вироблення правосвідомості у масового індивіда викликає необхідність розгляду відповідальності з точки зору її формальних ознак: визнання рівності прав усіх, справедливості, - серед цінностей, які є основоположними для функціонування соціуму. Безвідповідальність натовпу та гіпер-турбота обраних - явища добре відомі у вітчизняній історії - загрожують можливості виникнення і відновлення тоталітаризму. Стає необхідним формування етичних поглядів, що пов'язують вироблення відповідальності за світ з категоріями обов'язку, справедливості, поваги до власної гідності та гідності іншого. Але відповідальність неможливо звести лише до раціональних моментів, які домінують у етиці справедливості та обов'язку, тому що вона виявляється більш складним феноменом, який включає і емоційні, і вольові компоненти. Це потребує бачення відповідальності з позицій турботи, співстраждання до іншого. Такий підхід стає актуальним завдячуючи тому, що тут відповідальність вже не тільки стримує негативні імпульси, але й творить моральнісні стосунки.

Категорія відповідальності як та, що концентрує у собі основні питання людського життя та сполучується з багатьма етичними поняттями, може стати, на наш погляд, основною у побудові етичної теорії. Надаючи цінність та міру людському вчинку, моральнісна відповідальність пов'язує індивіда з Іншим, зі світом, дає йому можливість осмислити своє життя.

Ступінь наукової розробки теми. З початку 60-х років у радянській літературі починає активно опрацьовуватися тема моральної відповідальності. Дослідження ведуться у соціально-етичному напрямку і моральна відповідальність розглядається перш за все як аспект більш широкої соціальної відповідальності. Попри достатньо широкий інтерес до проблеми відповідальності у цей період, в аналізі цього явища домінує

схематизм, спрощеність його розуміння. Продовжуючи традицію, яку започаткував Дж.С.Міллер, відповідальність трактується переважно з позицій соціального детермінізму, домінує інтерес до підзвітності та підконтрольності індивіда колективу, наголос робиться на виконавчій сумлінності та регулятивній функції цього явища. У методологічному плані панує аналіз відповідальності крізь призму свободи та необхідності.

Достатньо розробленим виявляється історико-філософський зріз розгляду проблеми відповідальності, що освітлюється в дослідженнях А.А.Гусейнова, І.С.Кона, Т.М.Тузової, В.Н.Ярхо.

У літературі обговорюється питання про відповідальність як критерій моральнісної зрілості (Л.І.Глядунова, О.Ф.Плахотний), розглядається методологічний аспект дослідження моральної відповідальності (Н.С.Сафаров), специфіка синтезу емоцій і розуму у відповідальності (О.Л.Дубко), проблема функціонування відповідальності у вчених (М.П.Медянцева). Розробка фундаментальних категорій моралі, виявлення їх взаємозв'язків визначають місце відповідальності у загальному ряді етичних понять (праці С.Ф.Анісімова, Г.Д.Бандзеладзе, З.А.Бербешкіної, О.Г.Дробницького, А.П.Скрипника та ін.).

Впровадження категорії відповідальності у дослідження смислоттєвих питань дало змогу зовсім по-новому висвітлити тему, яка стала предметом дисертаційного аналізу. Продовжуючи традиції російської філософії, що надавала великої уваги відповідальності особи (М.О.Бердяєв, Н.О.Лоський, І.О.Ільїн, М.М.Бахтін, ін.), радянські філософи розглядали це явище поряд з поняттями покликання, долі, смерті, вчинку (Ю.М.Давидов, Л.Н.Коган, Г.Л.Тульчинський, О.К.Шевченко).

До формування та функціонування відповідальності виявляють інтерес і психологи. Визначивши відповідальність як втілення глибокого та принципового ставлення до життя, С.Л.Рубінштейн поклав початок вивченню у вітчизняній науці психологічних механізмів моральнісно відповідального діяння, ролі відповідальності у становленні внутрішнього світу особистості. Тема психології відповідальності освітлюється К.О.Абульхановою-Славською, Т.Г.Гаєвою, І.С.Коном, В.Ф.Сафініним, В.І.Слободчиковим.

Вачення відповідальності у її культурно-історичній специфічності, як особистісної модальності культурного буття,

її ролі у світогляді та світовідношенні наявне у представників київської філософської школи (праці Т.Г.Аболіної, Е.К.Бистрицького, Е.А.Звіглянича, В.А.Малахова, В.Г.Табачковського).

80-90-ті роки ознаменувалися новим проявом інтересу до проблеми відповідальності, обумовленого не тільки реаліями сучасного життя, але й осмисленням у вітчизняній етиці кардинальних ідей західних філософів, чиї праці або зовсім не публікувалися у нас раніше, або доходили до нас у фрагментарному вигляді. Загостреність уваги на темі відповідальності ми зустрічаємо у працях Д.Бонхьоффера, М.Бубера, А.Камю, Е.Левінаса, Е.Мунье, П.Рікера, Ж.-П.Сартра, А.Швейцера, К.Ясперса. Західна психологія розглядає відповідальність як одне з основних явищ у житті індивіда, що сприяє відшуканню ним свого місця у світі, наповненості життя сенсом (К.Гілліган, А.Кольберг, Ф.Перлз, Ж.Піаже, В.Франкл, Е.Фромм, Е.Шостром). Виробленню "етики відповідальності" присвячено багато праць сучасних німецьких філософів. Х.Йонас та Ю.Хабермас будують своє бачення світу, маючи у підставах відмінне обґрунтування відповідального діяння - як монологічної і діалогічної відповідальності. Осмислення філософії німецьких мислителів та критичний аналіз запропонованих ними тверджень про місце, значення відповідальності у житті соціальної людини є темою досліджень В.І.Гура, А.М.Ермоленка.

У світовій філософії зараз різнобічно обговорюються питання екологічної відповідальності, розвитку техніки та небувалої відповідальності людини, яка виникає у цих умовах, стверджуються ідеї необхідності охоронної та попереджувальної відповідальності; до відповідальності звертаються у зв'язку з проблемою ненасильства. Широкий резонанс має обговорення проблем відповідальності і евтаназії, еugenіки, освіти; дискутуються теми інтелектуальної вини та відповідальності, соціальної відповідальності, статевих і вікових особливостей у становленні та переживанні відповідального ставлення до себе та світу.

Розгляду особистої відповідальності як однієї із складових морально-іно-правової свідомості індивіда, що характерне для західної філософії, у радянській літературі ми насамперед зобов'язані Е.Ю.Соловйову. Необхідно зазначити, що у

марксистській філософії явище відповідальності обумовлювалося у зв'язку із принципами рівності, справедливості, але окремо зв'язка справедливості-відповідальності не розглядалася. Виключенням є лише достатньо недавня праця В.В.Козловського та В.Г.Федотової.

Традиції російської філософії, яка загострює увагу на любові, співстражданні, турботі про ближнього продовжувались у працях Р.Г.Апресяна, Г.С.Батищева, В.А.Малахова та ін.

Проте у вітчизняній етиці не була ще здійснена спроба дослідження моральнісної відповідальності особистості у двох її іпостасях (зумовленої справедливістю та розглянутої як турбота) і означення її як напруженої суперечності між тенденцією, яка орієнтована на виокремлення індивіда із цілісності, та доцентровою тенденцією, яка спрямована на єднання з Іншим.

Об'єктом дослідження є моральнісне життя людини. Предметом аналізу виступає особистісна відповідальність у її духовно-моральнісному вияві.

Мета та завдання дослідження полягають у тому, щоб простежити взаємодію різнонаправлених тенденцій у феномені моральнісної відповідальності та довести необхідність двостороннього аналізу духовно-моральнісного зрізу поняття особистісної відповідальності. Для цього необхідно:

- дослідити функціонування уособлення (відцентрової тенденції) у феноменах провини та заслуги як проявах відповідальності;

- проаналізувати відповідальні стосунки між індивідуалізованими особами, які ґрунтуються на принципах справедливості та обов'язку;

- простежити дію доцентрової тенденції у моральнісному житті особистості та її вплив на формування і функціонування відповідальності;

- виявити моральнісний потенціал прагнення до єднання з Іншим як бажання відповідати за нього;

- показати необхідність аналізу відповідальності як синтезу справедливості та турботи;

- дослідити взаємозв'язок моральнісної відповідальності та любові.

Методологічна та теоретична основа дисертації. Відпові-

дальність як універсальна моральнісна категорія виявляється функціонуючою у різних типах людських стосунків. Ці стосунки можуть будуватися як на принципах справедливості, поваги, так і на принципах любові та милосердя. Тому для побудови теорії моральнісної відповідальності особистості достатньо плідним нам видається розгляд відповідальності у різних ракурсах: з позицій етики справедливості та з точки зору етики блага.

Методологічним стрижнем дослідження є виражена автором гуманістичного психоаналізу Е.Фроммом ідея двох тенденцій людського життя. Прагнення вирватися із початкового стану нероздільності із природою, уособитися, самовизначитися та самореалізуватися конститує так званий "патріархальний" комплекс, що ґрунтується на принципах розуму, індивідуалізму, дисципліни. А бажання знову відчуті первісну злитість із світом складає "матріархальний" вектор життя. Людина гармонійно розвивається, лише визнаючи обидві сторони даної суперечності. Такий підхід, на думку автора дисертаційного дослідження, є перспективним для створення концепції моральнісної відповідальності.

Спроби побудови теорії відповідальності на подібних за-садах вже здійснюються у етиці. Сучасна філософська думка намагається з'єднати підходи деонтологічної та телеологічної етики. У деонтології кожен розглядається перш за все як приватна особа, а вже потім, як той, хто будує свої стосунки з іншими на принципах обов'язку, справедливості, поваги. Для етики турботи, блага більш суттєвим є єднання людей на основах добра, милосердя, а вже за цим йде розгляд особистісної своєрідності окремої особи. Об'єднання зазначених підходів унаочнює людину у всій її багатогранності, цілісності, суперечності.

На залученні у концепцію моральної осудності етики доб-рочесності та етики обов'язку, поєднанні поваги і самооцінки у акті любові наполягає П.Рікер. Аналіз категорії відпові-дальності через поняття співстраждання та справедливості здійснює Е.Левінас. К.Гілліган і її послідовники констатують необхідність доповнити маскулінну концепцію моралі введенням у неї одрічної жіночої чесноти - турботи. Із посиланням на перші зусилля філософів об'єднати етику турботи та етику

справедливості, у поданому дослідженні здійснюється спроба аналізу моральнісної відповідальності особистості крізь призму цих двох підходів.

У своєму дослідженні дисертант застосовує загальнометодологічні принципи аналізу моральнісного життя особи - принципи об'єктивності, причинності, історизму, плюралізму. Широко залучаються методи порівняння, принципи діалектичного аналізу. Автор виходить із розуміння відповідальності як суперечливого поєднання двох тенденцій, тому у процесі розгляду визначеної теми використовуються різні за світоглядною та методологічною орієнтацією праці вітчизняних і зарубіжних філософів, етиків, культурологів. Значну частину теоретичної бази складають психологічні дослідження, які дозволяють більш цілісно розглянути моральнісне життя особистості та місце відповідальності у ньому, відповідніше виявити особливості функціонування відповідальності.

Наукова новизна дисертації. Актуалізація моральнісної відповідальності особистості потребує теоретичного її розгляду у різних ракурсах, що дає змогу виявити дане явище у його повноті, багатогранності, складності. Такий підхід у дисертаційному дослідженні відбивається у певних положеннях, які визначають наукову новизну роботи:

- найяскравіше індивідуалізуюча тенденція виявляються у явищі ретроспективної відповідальності, яка не лише зводиться до означення її як привинності, але й включає у себе ставлення у заслугу. Заслуга, правота є невід'ємними складовими відповідальності, які надають людині віру у себе, відчуття власних набутків, без яких неможливий подальший гармонійний розвиток особи. Проте поняття "ретроспективний вид відповідальності" суттєво відрізняється і від поняття "ставлення у вину та заслугу" тим, що воно включає у себе не лише раціональні, але й вольові, емоційні компоненти, описує не тільки об'єктивні наслідки поведінки, але й суб'єктивне ставлення до своїх вчинків;

- моральнісна відповідальність є найбільш особистісним явищем, усвідомлення та переживання якого дозволяє людині відчувати себе індивідуалізованою особою, що здатна нести тягар не тільки своєї долі, а й долі ближнього. Означення суб'єктів як уособлених персон домінує у етиці справедливос-

ті та обов'язку. Справедливість та обов'язок стверджують не-
обхідність поваги до свободи і своєрідності Іншого, окреслю-
ють межі втручання у його особисте життя;

- доцентрова тенденція є присутньою у моральнісному
житті Індивіда і у вигляді втечі від відповідальності, і у
вигляді прагнення єдності з Іншим з бажанням піклуватися,
відповідати за нього. Тому доцентрова тенденція може виявля-
тися і як безвідповідальність, і як турбота;

- турбота вирізняється та аналізується поряд із спра-
ведливістю як один із основних компонентів моральнісної від-
повідальності. Турботливе ставлення не лише стримує людину
від утиску ближнього, але й покликане йому допомагати. Тур-
боті притаманна асиметричність: тут Іншого люблять, про ньо-
го турбуються, не вимагаючи нічого навзаєм. Але розгляду
відповідальності як турботи бракує зосередженості на сього-
денні. Тому є насущним виокремлення та конституювання такого
виду відповідальності як актуальна відповідальність - відпо-
відальність за теперішнє;

- для вичленення моральнісної відповідальності у всій
повноті та цілісності стверджується необхідність об'єднання
розгляду її як з точки зору моралі справедливості, так і з
позицій етики турботи. Відповідальність як вихідний пункт
побудови моральнісного ставлення до себе та до Іншого унаоч-
нюється у справедливості і у побудованій на співпричетності
турботі. Справедливість, обов'язок стверджують право відпо-
відати за власне життя, окреслюють межі відповідальності за
Іншого, але ігнорують підвищену увагу до ближнього. Турбота
є "неконвертованою" відповідальністю, здатністю до всепро-
никного співпереживання, але поза справедливістю може при-
вести до втрати суб'єктом своєї неповторності, до розчинення
у єдності. Тому моральнісно відповідальні взаємостосунки іє-
нують лише у поєднанні справедливості та турботи;

- суттєві характеристики людини як самовідповідальної
та відповідальної за світ найяскравіше виявляються у любові.
Відповідальність як любов поєднує у собі справедливість та
милосердя і цей союз утримує вчинок у межах моральності.

Теоретичне та практичне значення дослідження. Висновки,
здобуті у результаті дослідження, мають важливе значення для
усвідомлення моральнісного життя суб'єкта, функціонування

деяких моральнісних механізмів. Вони дають змогу по-новому осмислити ряд етичних та культурологічних проблем, піддають сприйняттю багатьох категорій етики під нетрадиційним кутом зору.

Висновки та положення дисертації можуть бути залучені у побудову етики відповідальності, яка здатна стати елементом нової соціальної теорії, спрямованої не тільки на захист існування життя на Землі, але й на збереження людьми свого моральнісного обличчя.

Можливе використання узагальнень та результатів дослідження у науково-освітницькій роботі, у лекційних курсах з етики та філософії, при розробці спецкурсів, у виховній діяльності.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дослідження знайшли відбиття у авторських публікаціях, доповідях і повідомленнях на конференціях: "Проблеми гуманізації технічної освіти" (Вінниця, жовтень 1992), "Творчість. Культура. Гуманізм" (Київ, жовтень 1993), "Методологічні проблеми інженерної діяльності" (Вінниця, жовтень 1993), "Культура на зламі тисячоліть" (Київ, вересень 1994), обговорювалися на засіданнях кафедри етики, естетики та культурології Київського університету імені Тараса Шевченка.

Структура дисертації обумовлена логікою дослідження, що витикає з поставленої мети та основних завдань. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і бібліографії.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, виявляється ступінь її наукової розробки, характеризуються методологічні засади, визначаються мета та завдання дисертації, розкривається її наукова новизна, з'ясовуються питання теоретичної і практичної значущості роботи, відображається апробація результатів дослідження.

У першому розділі - "Відповідальність як взаємовідношення автономних індивідів" - аналізується специфіка виявлення у відповідальності тенденції на індивідуалізацію та побудову відповідальних стосунків між особами на основі "па-

тріархальних" цінностей (на принципах справедливості, обов'язку, особистої гідності, поваги до іншого).

Переживання та усвідомлення людиною своєї ретроспективної відповідальності - провини та заслуги, відповідальності за минулі вчинки нами означаються як потужні індивідуалізуючі фактори. Для характеристики цієї форми відповідальності найчастіше застосовується поняття привинності, що є виразником розумної природи вчинку, вміння відповідати за свої дії. Автором наголошується на неможливості ототожнення привинності та відповідальності, тому що остання унаочнюється змістовнішим та багатограннішим поняттям, так як передбачає постійне співставлення персоною своїх вчинків із вищими цінностями та включає у себе не тільки раціональні, але й волевільні, емоційні моменти. Ставитися у вину чи заслугу можуть лише здійснені діяння або дії, що припускаються роллю, відповідальність же індивід несе за власні вчинки та їх мотиви, до того ж не тільки за минулі, але й за теперішні та майбутні.

Поняття вини виникає на певному етапі розвитку моральної культури і передбачає добре розвинуту етичну рефлексію, здатність до самооцінки та саморегуляції, тобто існування достатньо вільного, індивідуалізованого суб'єкта. Не випадково за способом моральної регуляції поведінки у культурології вирізняють два типи культур - "культури сорому" та "культури вини". Вина і сором проявляються у подібних ситуаціях і супроводжуються бажанням приховати або вигідно інтерпретувати проступок. Проте сором - це перш за все орієнтація на реакцію оточуючих; відчуття провини залежить від власного бачення індивідом того, що сталося, для нього характерна внутрішня санкція, що виявлена у негативній оцінці свого вчинку, каятті та бажанні спокути.

У дисертації розглядаються такі складності переживання провини як зовнішнє та внутрішнє маніпулювання виною; відзначається, що провини має і свої спокуси, що виражаються у бажанні епатувати оточуючих, вирізнитися із загальної маси. Людина може позбуватися вини, яка виявляється складним психологічним пресінгом, за допомогою різноманітних "захистних механізмів". Сучасний стан світу утруднює відчуття і переживання власної провини, але, поза всіх обставин, вина залиша-

ється явищем виокремлюючим та індивідуалізуючим особистість.

Автором наголошується на малорозробленому у вітчизняній етиці та філософії моменті переживання ретроспективної відповідальності як заслуги, правоти. Відчуття власної заслуги, правоти, задоволеності наявні у житті індивіда менше, ніж страждання, провинність, стурбованість. Але вони окреслюють коло "взятих висот", стають моральнісним "набутком" особистості і тим самим дають їй опору, впевненість у своїх силах для руху вперед, до належного.

Відчуття відповідальності як вини чи заслуги виробляється при виокремленні індивіда з цілісної спільності і є продуктом самовизначення та самореалізації, сприяє розвитку неповторності та індивідуальності особи.

Далі відповідальність розглядається з позицій "моралі справедливості". Аналіз відповідальності у зв'язку з поняттями обов'язку, поваги, особистої гідності, дозволяє виявити ті грані феномена, що характеризують особистість, яка самовизначилась, індивідуалізувалася, поклала моральнісні межі своїй експансії у світ, особу, здатну визнати за Іншим неповторність та автономію. У феноменах справедливості, обов'язку, особистої гідності тенденція до уособлення та відповідальності виключно за себе унаочнена найяскравіше. Прагнення до єднання тут передбачається скоріше формально, і відповідальність за Іншого виявляється лише як данина тому, що ми існуємо у світі не одні, і тому вимушені регулювати свої стосунки певними принципами, нормами. У відповідальності, що впливає із справедливості та обов'язку, переважає раціональний момент.

У моралі, виявленій у формі правової свідомості, основою якої є регулятивна норма, за справедливістю вбачається найвища добродесність. Невиконання приписів розглядається як зло. Така мораль-право може викликати зміни у поведінці індивіда тільки під страхом покарання. Тому подана у цьому ракурсі відповідальність - це "об'єктивна" відповідальність. Внутрішні механізми зародження її як особистісного, моральнісного феномена виявляються не задіяними.

Справедливість, що розглядається як цінність, обґрунтована доказами розуму та прийнята у результаті дискурсу, знаходить собі багато прихильників. Тут вона характеризує взає-

мостосунки уособлених, автономних суб'єктів, що стурбовані проблемою ствердження власного Я як самостійного та самовідповідального. І хоча договірні стосунки базуються вже на інших, ніж у класичній філософії, засадах, вони визначають лише обмежувальні кордони відповідальності: суб'єкт виявляється відповідальним за збереження цілісності власного Я і за те, щоб не порушити своєю поведінкою цілісності іншої особистості.

У дослідженні аналізуються два види справедливості - належна та розподільна, і їх взаємозв'язок з поняттям відповідальності. Розглядаються колізії справедливого суду та виявляється, що справедлива оцінка може бути моральносно прийнятною тільки у сполученні із людинолюбством, милосердям. У цьому випадку можливо вести мову про відповідальність за ближніх.

Автором аналізуються категорії особистої гідності, поваги та обов'язку як складові моральнісного світу індивіда. Обґрунтовується неможливість зведення відповідальності до обов'язку. З'ясовується, що обов'язок описує лише один аспект феномена відповідальності - обмежувальний, і тому він рівноцінний справедливості. Обов'язок формується із визнання первинної відповідальності та моральнісних цінностей. Саме у моральній відповідальності сполучуються уявлення про належне, врахування неповторності особистості та своєрідності ситуації, у якій перебуває кожен, і необхідність турботливого, людинолюбного ставлення до іншого. Тут здійснюється синтез рефлексивних елементів, до яких належить і обов'язок, з емоційними, вольовими. Обов'язок, що витлумачується як механізм практичної реалізації моральносно відповідальної поведінки, "технічно" допомагає здійснитися відповідальності. У ситуаціях критичних, наповнених моральним ризиком, обов'язок не спрацьовує навіть як обмежувач, тому що тут необхідні дії та рішення не за попередньо заданими схемами та встановленнями, а зовсім нетипові, авторські - відповідальні.

У другому розділі - "Прояв тенденції єднання з іншим" - аналізуються різні зразки "матріархального" вектора людського розвитку. Зазначається, що прагнення єднання з Іншим видозмінюється від бажання звільнитися від своєї відповідальності, до перебільшення цієї відповідальності, коли той, хто

пкілується, ігнорує свободу та прагнення адресата турботи.

У цьому зв'язку розглядається феномен "втечі від відповідальності". Аналізуються кризові явища сучасного суспільства, що породжують безвідповідальність "масової людини", яка вирізняється моральнісною непроникністю та не задіяним творчим потенціалом; розглядається вплив технократичного мислення на моральнісне життя суб'єкта, усвідомлення ним своєї відповідальності; здійснюється оцінка моральнісного інфантилізму.

У дослідженні дається порівняльна характеристика і відстоюється повна протилежність відповідальності та виконавчої сумлінності. Сутність їх відмінності полягає не тільки у автономності суб'єкта відповідальності, баченні ним свого вчинку у світлі всієї власної лінії поведінки та смисложиттєвих засад, але й у принциповій різниці між виконанням обов'язку, зобов'язань та відчуттям і усвідомленням власної відповідальності. Головні характеристики виконавчої сумлінності - дія по певному шаблону, припису, наказу, відсутність ризику морального вибору та прояву ініціативи - повністю протилежні відповідальному ставленню до свого вчинку, до себе, до світу. В останньому переважає свобода волевияву, активність, пошук правильного рішення, вибір однієї з моральнісних альтернатив, внутрішній совісний контроль.

Значна увага приділяється такому складному феномену моральнісного життя, як самовиправдання і його ролі у позбавленні відповідальності постфактум.

Потрібно зазначити, що уявлення про взаємозв'язок та єднання індивідів знайшли своє відбиття і у розумінні відповідальності як турботи. У категорії турботи фіксується людська зацікавленість в іншому індивіді, у його щасті та добробуті. Водночас до об'єкта турботи не висувається жодних вимог і від нього не чекають вчинків у відповідь. Здатність віддати перевагу над собою Іншому, без огляду на його позитивні якості чи недоліки, є підґрунтям милосердя та турботи. Відповідальність як турбота менш раціоналістична, ніж відповідальність, що слідує із справедливості. Суб'єкт такої відповідальності не розмірковує, а скоріше інтуїтивно, емоційно осягає потреби іншої особи і упереджено допомагає їй.

Глибинною засадою відповідальності як турботи є первин-

на співпричетність людини світові. У міжлюдських стосунках принцип співпричетності конкретизується у співчутті та співстражданні. Найяскравіше турботлива природа відповідальності виявляється у співстражданні, тому що тут до емоційності, що домінує у співчутті, приєднується і осмислення. У співстражданні індивіди страждають разом, це дає їм можливість пережити відчуття єдності з іншою людиною. Але співстраждання може бути дійовим тільки в тому випадку, коли воно переходить у турботу - безкорисливу, ініціативну, активну.

У даному розділі доводиться необхідність доповнити усвідомлення відповідальності ще й як попереджувальної та охоронної. Але наголос виключно на цих сторонах відповідальності, як виявляється, має і свої мінуси. Так, охоронна відповідальність може мати тенденцію до перебільшення власної дії, й тоді можливе її перетворення з делікатної опіки на охорону від життя, ізоляцію від світу. Попереджувальна відповідальність, яка ґрунтується на передбаченні наслідків тих чи інших дій, також не є єдиною можливою, оскільки вся повнота знання ситуації індивідові недоступна. Окрім всього, попереджувальність у деяких випадках може мати антиморальнісний вигляд, наприклад, тоді, коли вона санкціонує пасивність, запобігання передбачуваного неуспіху. Попереджувальній відповідальності бракує прийняття на себе турботи про сьогоднішній день. У дослідженні акцентується увага на важливості розробки теми актуальної відповідальності. Вміння концентрувати свою відповідальність на теперішньому є вмінням зосередитися на конкретному моменті. У актуальній відповідальності домінує гострота переживання власної присутності у світі, що дозволяє усвідомити цінність кожної миті життя, її сенс і неповторність.

Розуміння відповідальності як турботи та опіки припускає нерівність тих, хто взаємодіє. Одні беруть на себе всю повноту відповідальності за інших, при цьому інші приймають запропоновану турботу. Ступінь реалізації моральнісного змісту в турботі залежить від готовності кожного із суб'єктів цих стосунків витримати моральнісну міру у "віддачі" чи "прийнятті" її. Без дотримання такої міри відповідальність з боку суб'єкта турботи може нав'язуватися, бути неприйнятною для людини, на яку вона спрямована. Водночас з боку адресата

турботи вона іноді пасивно сприймається як належне або вимагається, що в обох випадках свідчить про спроби позбутися тягара відповідальності за власне життя. Бажання єдності із Іншим, що йде від будь-якої із сторін, може призвести до нівелювчії своєрідності суб'єктів взаємодії. У дисертації розглядаються моральнісні колізії, без вирішення яких знецінюється моральнісний потенціал турботи.

Відповідальність як турбота, що виявляється як односпрямована турбота, моновідповідальність, має глибокий сенс для гармонійного розвитку відносин людини та природи, людини та світу. У ставленні людини до природи та світу патерналістські відносини припустимі й навіть необхідні. Але питання про межі опіки, втручання, про коректність турботи стосовно природи (так само як і для міжособистісних стосунків) завжди залишатиметься актуальним.

У третьому розділі - "Бачення відповідальності як сполучення турботи та справедливості" - виявляється присутність у відповідальності двох тенденцій: тенденції уособлення та тенденції єднання. Перша з них спрямована на досягнення автономії, свободи самовираження. Цей відцентровий вектор людського розвитку зосереджує увагу індивіда на власному Я. Але існує й доцентровий вектор, спрямований на світ, на інших. Якщо в першому випадку персона зорієнтована на виокремлення зі світу, то в другому - на єднання з ним.

На етапі індивідуалізації суб'єкт набуває відповідальність за себе, за свій внутрішній світ, за власні вчинки. Навколо відповідальності як стрижня із розрізаних поглядів, переживань, дій формується цілісний світ індивідуального Я. Виокремлення людини із спільноти, цілого, диференціація себе та інших дають відчуття персональної неповторності та нетотожності із світом. Проте поза оточенням індивід є нежиттєздатним, моральнісно неповноцінним. Стосунки із іншими можуть ґрунтуватися на різних засадах: або ж як неминуча взаємодія автономних, самодостатніх особистостей, що базується на справедливості та обов'язку, або ж як єднання із ближнім у милосерді та турботі. У спілкуванні автономних суб'єктів, яке зведене на принципах справедливості та обов'язку, визначаються межі відповідальності, стверджується право відповідати за унікальність, неповторність власного життя. Відпові-

дальність передбачає взаємодію суб'єктів, що ґрунтується на "золотому правилі", або ж на імперативі обов'язку; повагу до Іншого як до того, хто має право та зобов'язання жити своїм власним життям. Але перелічені поняття ігнорують підвищену увагу до ближнього, любовне проникнення у його духовний світ, "неконвертовану" турботу та милосердя. А щодо відповідальності, окрім уособлюючих моментів, що стверджують автономію суб'єкта та його взаємодію з такими ж автономними суб'єктами, основне значення мають "з'єднуючі елементи", які несуть із собою розуміння взаємозалежності і любові. Але єднання, що не припускає у тих, хто "єднається" самотійних, вільних, самовідповідальних особистостей, веде до втрати індивідуальності, до посередності і, насамкінець, до тоталітаризму. Доцентровий вектор тісно зв'язує людину зі світом і тим самим розмиває кордони Я; тут з'являється почуття вживленості у світ та повної єдності з ним. Як на автора дисертації, спроби знайти підґрунтя відповідальності в межах визначених тенденцій здатні дати нам гармонійну людину у її ставленні до себе, до інших людей, до світу.

Ми обстоюємо думку, що вихідним пунктом побудови моральнісного ставлення до Іншого та до себе самого є відповідальність. Набуваючи свого вищого ступеню розвитку в аґапічній любові, вона може унаочнюватися і в справедливості, і в побудованій на співстражданні турботі. На противагу виокремленню співстраждання як провідної моральнісної емоції, ми висуваємо як таку відповідальність, що здатна будувати моральнісні стосунки не тільки з тим, хто страждає, але й з тим, хто радіє. Вміння відповідати за ближнього, любити його в його радощах потребує додаткових моральнісних зусиль від людини, що обтяжена власними знегодами. Чуже щастя - це перевірка не тільки на безкорисливе ставлення до іншого, але й вміння відповідати за своє власне лице, за своє Я. Окрім цього, відповідальність є більш "глобальний" процес, на відміну від співстраждання, тому що включає в себе потребу нести відповідальність за Іншого навіть тоді, коли ми не можемо йому співчувати.

Справедливість по-за турботою про Іншого є еґоїстичною. Вона орієнтована виключно на задоволення особистих інтересів, і звичайно характеризує індивіда самовідповідального,

але без бажання брати на себе відповідальність за Іншого. Відповідальність за себе поза спрямованістю на ближнього веде до нарцисизму і моральної деградації. Справедливість же в поєднанні з людинолюбством породжує відповідальне ставлення до Іншого та співвідношення особистих інтересів з його потребами, наповнює життя особи новим змістом. Відповідальність за ближнього стає покликанням, реалізація якого є результатом відповідального ставлення до себе.

Автором аналізуються позиції сучасних філософів, якими розглядалися різноманітні аспекти відношень між справедливістю, милосердям та відповідальністю.

Суттєві характеристики людини як самовідповідальної та відповідальної за світ найяскравіше виявляються у діяльній любові. У ній сполучується саморозкриття, індивідуалізація та злиття з інакшим - іншою людиною, природою, Універсумом. У феномені відповідальності як любові поєднуються справедливість та милосердя, і їх з'єднання утримує вчинок у межах моральності. Здатність відійти від власного домінування і визнати свободу кожного у виборі своєї долі веде до осмислення категорії любові (що обумовлюється як глобальна відповідальність) як такої, що не тотожна симпатії. Відповідальність як любов передбачає здатність збагнути цінність Іншого у його неповторності та конкретності. У відповідальності-любові Інший сприймається цілісно, у його минулому, теперішньому та майбутньому. Відповідальність спрямовує любов, структурує її, мобілізує на дію на благо Іншого.

У розділі розглядається зв'язок вини та любові. Ствердження всепроникної любові дає бачення Іншого як ближнього. Провина перед ним не фіксується, так як судження про справедливість та несправедливість стають зайвими, коли йдеться про другодомінантність, про агапічну відповідальність.

На наш розсуд, самовідповідальність не можлива без любові до себе, без спостереження у собі потенціалів для саморозвитку у напрямку етичного ідеалу. Любов до себе може бути присутньою і як усвідомлення власної унікальності, і як розуміння причетності Універсуму, своїх зобов'язань перед людьми та світом, і як бачення у собі суттєвих характеристик людини та прагнення до їх актуалізації. Таке ідеальне відношення, у якому відповідальність тотожна любові, у реальному

житті досить складно втілити. І якщо у міжособових стосунках існування відповідальності-любові не викликає ні у кого сумнівів, то у ширших соціальних зв'язках це може бути важко виявити. Тут вона наявна як етична орієнтація, яка покликана удосконалювати моральнісне життя індивідів, акцентуючи увагу на людській взаємозалежності, спільності, що дозволить побачити кожного у його неповторності й цілісності.

У висновках підводяться головні результати дослідження, визначається спрямованість подальшої розробки теми моральної відповідальності особистості. Результати роботи конкретизуються у підсумках:

Відповідальність у порівнянні з привинністю виявляється більш змістовнішим, фундаментальнішим явищем, яке охоплює минуле, теперішнє та майбутнє і включає у себе окрім раціональних факторів і вольові, емоційні компоненти. Заслуга, правота поряд з провинною є повноправними складовими ретроспективної відповідальності, у якій яскраво втілюється індивідуальне ество людини.

Тенденція уособлення фіксується у моралі справедливості і обов'язку, яка констатує роль, значення явищ справедливості, обов'язку, власної гідності, поваги до себе та до Інших як конструктивних моментів моральної відповідальності.

Доцентрова тенденція виявляється у моральному житті індивіда і як безвідповідальність, і як бажання піклуватися (відповідати) про Іншого.

Одним із основних компонентів моральної відповідальності поряд із справедливістю є турбота, де індивід відповідає за ближнього, не вимагаючи нічого натомість. Відповідальність за сьогодні вирізняється у окремий вид як актуальна відповідальність.

Для виявлення гармонійної людини, здатної відповідати за себе та за Інших, констатується необхідність об'єднання розгляду моральної відповідальності з точки зору моралі справедливості і з позицій етики турботи.

Агапічна любов є вищою формою моральної відповідальності особистості.

Результати дослідження дають змогу у подальшому визначити феномен відповідальності у всій його багатогранності, повноті та змістовній глибині.

Основні положення дисертації освітлені у публікаціях автора:

1. Василевська Т.Е. Відповідальність як духовна турбота // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Людина і духовність". - К., 1996. - Т.5. - С.154-156 - 0,5 д.а.

2. Василевська Т.Е., Ганюков О.А., Довбиш В.З. Соціальна відповідальність інженера // Методологічні проблеми інженерної діяльності. - Вінниця, 1994. - С. 158-172.

3. Василевська Т.Е. Історія культури та моральний вибір особистості// Тези доповідей Республіканської науково-методичної конференції "Проблеми гуманізації технічної освіти". - К., 1992. - С. 47-48.

4. Василевська Т.Е. Відповідальність особистості творчої// 3-я міжнародна конференція "Творчість. Культура. Гуманізм." Тези виступів. Частина 1. - К., 1993. - С. 110-111.

5. Василевська Т.Е. Суперечність деперсоналізації та відповідальність в процесі інженерної діяльності// Методологічні проблеми інженерної діяльності: Матеріали науково-теоретичної конференції. - Вінниця, 1993. - С. 203-204.

6. Василевська Т.Е. Е.Левінас: спроба визначення культури через відповідальність// 1 культурологічні читання "Культура на зламі тисячоліть". Тези виступів. - К., 1994. - С. 29-30.

Василевская Т.Э. Ответственность как духовно-нравственное измерение личности.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.07. - этика. Киевский университет им. Т.Г. Шевченко, Киев, 1996.

Защищается рукопись. В диссертации рассматривается ответственность как результат сочетания тенденции направленной на индивидуализацию и тенденции единения. Обосновывается видение нравственной ответственности не только через призму справедливости и долга, вины и заслуги, но и как единения с другим на основе милосердия и заботы, что находит свое высшее проявление в ответственности-любви.

Vasilevska T.E. Responsibility as spiritual moral dimension of a personality.

A dissertation for a Candidate of Philosophical Sciences Degree on speciality 09.00.07 - Ethics. Kyiv Taras Shevchenko University, Kyiv, 1996.

Author of the dissertation considers responsibility as a result of two tendencies. One of them is a tendency oriented on individualization, and second tendency oriented on unity. Moral responsibility is regarded not only through justice and duty, guilt and merit, but also as a unity with Another grounded on a charity and concern. The highest level of that responsibility is love.

Ключові слова: відповідальність, провина, заслуга, справедливість, обов'язок, турбота, любов.

Підп. до друку 02.12.96
Папір друк. № 2 . Спосіб друку офсетний. Умови друк. арк. 2,2.
Умови фарбо-відб. 2,0 . Обл.-вид. арк. 2,2.
Тираж 100 . Зам. № 6-4075

Фірма «ВІПОЛ»

262151, Київ, вул. Волинська, 60.

439166

AB 36.585